

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

ГОРЊЕ ПОДРИЊЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ – ОБЛАСТИ И НАСЕЉА

дипломски рад

Кандидат:

Душан М. Рашковић (ИС 14/0012)

Ментор:

Проф. др Јелена Мргић

Београд, септембар 2018

Садржај:

Уводна разматрања.....	1
I Историјско географски оквири Горњег Подриња у средњем веку.....	3
II Географске одлике Горњег Подриња.....	5
III Историјске прилике.....	8
IV Територијална организација и насеља	15
V Црквена организација.....	26
VI Пuteви и привреда.....	29
VII Топономастика Горњег Подриња.....	33
Закључна разматрања.....	37
Библиографија.....	39
Скраћенице.....	39
Извори	39
Литература.....	39
Карте.....	42
Списак прилога	
Прилози	

Уводна разматрања

Предмет мог интересовања у овом раду је област Горњег Подриња у средњем веку, његова територија и организација. Током тог периода област око горњег тока Дрине до ушћа Праче називала се *Дрина* и била је у саставу најстарије српске – „Крштене Србије“ Властимировића, потом Рашке Вукановића, и државе Немањића. Након „расапа“ жупана Николе Алтомановића (1373), горње Подриње је припало босанском владару бану Твртку, затимкући Косача, под којом доживљава и врхунац. Након пада средњовековне босанске државе под власт Османског царства, ту ће бити формиран кадилук Дрина, са приближно истим границама, који ће 1470, постати део Херцеговачког санџака. Данас ова област припада Црној Гори, Србији и Босни и Херцеговини, односно Републици Српској.¹

Горње Подриње је изразито планински и брдовити предео, што је можда учинило да у великој мери буде заобиђено у погледу детаљнијег историјско географског проучавања, те спада у слабије истражене области Западног Балкана. Ипак, научници разних дисциплина - историчари, географи, етнологзи, лингвисти и остали, сакупили су временом доста материјалних, писаних и усмених извора за ту област. Међутим, само неколико радова посвећено је директно самој области и њеном историјско географском прегледу, па чак и тада обично је ова област укључена у већу територијалну целину, попут Подриња. У истраживањима везаним за историјску географију ових територија, тешко је и даље заобићи добро познате радове М. Динића и С. Ћирковића.² Овима треба додати и новији рад М. Благојевића. Такође, од значаја су и радови штампани у оквиру студије *Дрина у доба Косача*, као и радови са скупа *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*. У новије време тој територији посветио је пажњу и М. Војновић.³ За писање сам користио и радове: Синише Мишића,

¹ М. Благојевић, *Подриње*, 34, 38, 56-58; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44-47. Видети и карте: *Prijepolje* (578) 1:100000; *Višegrad* (527) 1:100000.

² М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, 178 – 269; Исти, *Област Бранковића*; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*.

³ М. Благојевић, *Подриње*, 29-68; D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 107- 177; *Шћепан Поље*; М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 17-32.

Маријана Премовића, Милоша Луковића, Гавра Шкриванића, Тибора Живковића.⁴ Такође историја Горњег Подриња може се пратити детаљније и преко радова посвећених појединим господарима ове области, трговини или поједином месту из којих се сагледава и историјска географија ових крајева.⁵

Прве вести о српским државама нам даје Порфирогенит у *Спису о народима*, у 10. веку. Према истом аутору Горње Подриње је у то време припадало Србији. Домаћи извор који даје информације о најранијој прошлости Горњег Подриња је *Летопис попа Дукљанина* (вероватно око 1200. г.). Први пут га тако помиње у другој половини десетог века у време владавине кнеза Часлава Клонимировића (око 927 – око 950) као *Дринску жупанију*. Мада се од тада може пратити у изворима, највише података о тој области потиче из 14. и 15. века. Дубровчани су у Горњем Подрињу и преко истог живо трговали, па је у Дубровачком архиву сачувано мноштво докумената везаних за ову област. Неколико важних података налази се у две повеље Алфонса Петог, краља Напуља и Арагона из 1444. и 1454. године, као и у повељи Фридриха Трећег из 1448. године, које су издате херцегу Стефану Вукчићу, а битне су за историјску географију јер доносе обиље података о градовима и жупама под његовом влашћу, те тако и у Горњем Подрињу.⁶ Од изузетне важности су турски пописи који настају на самом крају средњег века, и који бележе затечено стање. Из 1455. године, постоји попис крајишта Иса-бега Исхаковића, а *Поименични попис санџака вилајета Херцеговине* завршен је 1472. године.⁷

⁴ С. Мишић, *Студије*; С. Мишић, *Средњовековна жупа Дабар*; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*; М. Луковић, *Заједничка граница*; Г. Шкриванић, *Путеви*; Т. Живковић, *Пљеваљски крај*. Попис важније литературе до 2013, доноси М. М. Премовић у наведеном раду. Исти, *Исто*, 1-11.

⁵ Тако и: М. Vego, *Naselja*; D. Kovačević, *Trgovina*; E. Kurtović, *Veliki vojvoda*. Мада су још седамдесетих прошлог века започета два пројекта истраживања Горњег Подриња, "Горње Подриње у доба Косача" (Завод за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине, међурепублички) и "Горња Дрина у доба Косача" (Археолошки институт, Београд) ниједан од њих није и настављен, већ се истом територијом бавило више истраживача посебно. О пројектима и резултатима: Р. Ћук, *Бреза и Комарани*, 66 н.17; М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 17-18. Видети ниже.

⁶ М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, 178-269; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 4-5; М. Луковић, *Заједничка граница*, 136-140; П. Коматина, *Идентитет Дукљана*, 33-46.

⁷ Н. Šabanović, *Krajište Isa – bega Ishakovića*; A. S. Aličić, *Poimenični popis*; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 4-5 н. 13.

I Историјско географски оквири Горњег Подриња у средњем веку

Подриње се географски данас дели на Горње (од ушћа Таре и Пиве, обухвата Фочу, Горажде, Вишеград), Средње (од Бајине Баште до Зворника) и Доње (до ушћа Дрине у Саву). У средњем веку назив Подриње се јавља доста касно - 1366. године и тада означава само средњи тока Дрине и њене леве обале као *земља* у титули краља Твртка I (бан 1353. – 1377, краљ до 1391.). Тек касније се ово име у изворима односи и на цео ток реке.⁸

Ту су се тако заправо налазиле мање или веће управно административне јединице: *жупе* и *земље*. Жупу чине села и управни центар, као и некада погранична утврђења ради одбране. Становништво жупе имало је обавезе да одржава град, а становници суседних села морали су поправљати путеве. Између жупа граница је обично била шума или пустара. На челу се налазио жупан.⁹

„Земља“ означава историјску област, која обухвата више жупа и има одређени степен политичке самосталности. Земља је често обухватала једна епископија српске цркве и могла је бити језгро удеоне области. Иста реч у српским средњовековним текстовима између осталог може да значи „територија којом влада један владар“, као и „етнички простор на коме живи један народ“. Она се јавља и код других Словена у више значења. Земљама управљају углавном чланови и рођаци династије Немањића. Држава Немањића увек се састојала од већег броја земаља, у чијем саставу је одређен број жупа, али увек је постојала јака централна власт. Карактеристично је да су земље понаособ више долазиле до изражаја у Босни, због слабије централне власти.¹⁰

Средњовековна област око горњег тока Дрине се називала Дрина и подразумевала је *жупу* и „*земљу*“ Дрину, која није укључивала и Вишеград. Жупа

⁸ Ј. Мргич, *Северна Босна*, 77-78. И назив Полимље јавља се доста. Први пут Полимље се тако помиње 1444, у повељи Алфонса V, херцега Стефану Вукчићу Косачи (1435-1466). М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 12.

⁹ С. Мишић, *Студије*, 35-45; С. Мишић, *Средњовековна жупа Дабар*; *ЛССВ*, 195-197 (Г. Томовић).

¹⁰ М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 45-62; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133-146; *ЛССВ*, 235-236 (С. Мишић); М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 37-38, 47. Природно је да су се сва та значења развила из једног. Неке „земље“ (Зетска, Хумска) су сигурно биле територије под самосталном управом пре него што су постале земље у првом наведеном смислу. То се могло десити и са Расом и Босном у првим вековима њиховог постојања. Онда би прва Србија настала тамо где су касно формиране „земље“ Лим и Дрина, одакле се проширила на Расу и Босну.

Дрина била је најзначајнија у овој области, простирала се састава Пиве и Таре до ушћа Бистрице у Дрину. Из Летописа попа Дукљанина видимо да је жупа Дрина обухватала простор око Хоче са местом Брусно и Устиколину. Жупи Дрини је припадао град Соко, чији остаци и данас постоје изнад Шћепа-поља, у близини састава Пиве и Таре, који доминира околином. На посебном значају задобија крајем 14. и почетком 15. века, када долази у руке Косача. Херцег Стефан Вукчић Косача, имао је и титулу *кнез дрински*.¹¹

Земља Дрина се простирала од међуречја Пиве и Таре на југу па низводно Дрином до Праче на северу, окружена планинским венцима на истоку и западу и у њен састав су улазиле жупе и области: Дрина, Сутјеска, Дринаљево, Гобза, Бистрица, Горажде и Прибуд. Сматра се и да је постојала жупа Пива, али и да област Сутјеска није била жупа, већ предеона целина. У тој области налазио се низ насеља и тргова.¹²

¹¹ М. Благојевић, *Подриње*, 34.

¹² S. Mišić, *Territorial Division*, 78-79, упореди са: М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 17-31, са ст. лит.

II Географске одлике Горњег Подриња

Горње Подриње је планински предео из кога се уздижу врхови. Пивске планине, са лева - Волујка, Маглића, Јахорине, са десна – Љубишње, Ковача, Јаворја и Вучевице. Испресецано је бројним рекама, међу којим и Дрином, по којој је и понело назив.¹³

Дрина настаје на ушћу Пиве и Таре, код данашњег Шћепан-поља на око 433 мнв, одакле тече ка Сави, чија је и најдужа притока. У њен горњи ток утиче половина дринског слива, са саставницама Пивом и Таром и бројним притокама, а међу већим су: Сутјеска, Бистрица, Ћехотина, Прача и Лим. Десна саставница Тара извире испод Комова, а од Мојковца тече кроз један од најдубљих кањона на свету. Лева саставница, Пива настаје спајањем реке Комарнице и потока Сињац потопљеног у хидроакумулационом Пивском језеру. Она тече кроз кањон мало плићи од Тариног, који је такође већим делом потопљен.¹⁴

У сливу Пиве нема пространства које делује погодно за настанак жупа. Жупа Пива се вероватно простирала на територији коју данас знамо као „Пивска жупа“. Цела област Пива са врхом Пивске планине (1723 мнв) уоквирена је Таром и Пивом до њиховог ушћа. На овом простору јавља се познато племе Пивљана.¹⁵

Прва већа притока Дрине је Сутјеска. Извире на планини Волујак (2331 мнв), протиче кроз клисурасту долину између планине Трескавице и Зеленгоре, са лева, и Волујка и Маглића, са десне стране. Горњи ток обухвата предеона целина Сутјеска, са утврдом Вратар. У средњем и доњем току смештена је жупа Дринаљево са градом Тођевцем. Ова притока спаја две котлине - Тјентиште и Ђурђевску сутеску.¹⁶

Следи Бистрица, која извире на преко 1500мнв, на планини Јахорини. У горњем току и њу окружују клисуре и кањони, али у средњем и доњем току има добрих услова за настанак жупе. Главна жупа ове долине је Бистрица, од које се вероватно накнадно одвојила жупа Говза, уз притоку Бистрице - Говзу. Говза вероватно извире на Лелији, ушће Говзе је код Маљевине. Јужно од реке Бистрице је велика планина Кута. Тврђава

¹³ Topografska karta Prijepolje (578) 1:100000; Topografska karta Višegrad (527) 1:100000

¹⁴ Topografska karta Prijepolje (578) 1:100000; Topografska karta Višegrad (527) 1:100000

¹⁵ С. Томић, *Пива и Пивљани*.

¹⁶ Topografska karta Prijepolje (578) 1:100000; Topografska karta Višegrad (527) 1:100000.

Островица је смештена у Бистрици, а Јелеч и Говза у жупи Говзи.¹⁷ Колунска река се улива у Дрину, код Устиколине, близу реке Бистрице.

Са Јахорине се спушта и река Прача, која се такође пробија кроз уску долину која се завршава ушћем код Устипраче у Међеђанској клисури Дрине. Ту се завршава и „земља“ Дрина.¹⁸

Ћехотина је десна притока Дрине. Тече кроз клисуру и кањон али и кроз две котлине – Пљеваљску и Фочанску. Има мноштво притока које се сливају са околних масива Мијајловице, Ковача, Љубишње и бројних мањих брда. Некада се Брезницом називао ток данашње Брезнице и ток Ћехотине од ушћа Брезнице. Долина доњег тока Ћехотине припадала је жупи Дрини. Она даље тече кроз поменућу жупу, а потом дели жупе Горажде и Прибуд. Горажде се простире између Јахорине и леве обале Дрине, а Прибуд око леве притоке Јањине.¹⁹

Лим је најдужа притока Дрине. Истиче из Плавског језера и тече динарским правцем од Истока ка Западу, углавном кроз плодне равнице, испод брда и планина, које су често више од 1000м надморске висине. Средњи и доњи ток Лима, посебно су богати притокама, неке су и доста дуге, попут Поблаћенице, Увца, Радојне и Љубовиће. Код Бродара Лим се улива у Дрину, која наставља да кривуда на север, пробијајући се кроз Динариде. Нама је интересантан његов доњи ток до ушћа у Дрину, код Бродара, те су ту Доње Полимље (између Пријеполја и ушћа Лима у Дрину) и Горње Подриње преклапају. Доње Полимље је највећим делом велика долина до нешто пред ушће у Дрину, где Лим пролази кроз кањон.²⁰

Сматра се да имена ових токова, попут Лима потичу делом из предсловенског времена, а називи Дрина и Тара из предримског периода.²¹ Међутим могуће је и да су

¹⁷ Островица у Бистрици је можда у жупици Островици. *Островица* у: Лексикон градова и тргова, 88.

¹⁸ *Топографска карта* Пријеполје (578) 1:100000; *Топографска карта* Вишеград (527) 1:100000.

¹⁹ До данас није решено где је било средиште Жупе, у изворима се помиње насеље Врхобрезница, вероватно негде уз врело Брезнице. Т. Живковић, *Пљеваљски крај*, 16.

²⁰ *Топографска карта* Пријеполје (578) 1:100000; *Топографска карта* Вишеград (527) 1:100000.

²¹ *ИСН* I, 131 (П. Ивић). Како реке Дрина и Дрим имају у антици исти назив Drinus (А. Лома, *Топономастичка шетња*, 33), овај хидроним је вероватно дат по заједничкој особини. Занимљиво је мишљење Д. Вујичића, да назив означава – воду, реку која тече, пробијајући се. D. Vujičić, *Hidronimi*, Назив су по мом мишљењу понеле можда по закривљености тока. Тако у словенском периоду многе реке носе назив Крива река. Хидроним Лим се можда може довести у везу са речи Limes (граница) или са индоевропским кореном – lei, „лити“ (тећи), а који се бар касније односи на висинску област са које

се називи појединих великих притока Дрине су се можда у прошлости односиле и на њу. Лома је тако први указао на могућност да је Дрина била названа Тара. За Лим се на западу некада веровало да се улива у Саву.²²

Клима Горњег Подриња сврстана у умерено континенталну, а на великим висинама у планинску. Заступљено је више типова земљишта. Природни екосистем је претежно шума, листопадна, или на висини четинарска и богата је дивљачи. Данас је неповратно нестао тур, а нико не планира да врати зубра, европског бизона. У периодима пораста броја житеља, шуме су крчене за пашњаке и сађење пољопривредних култура, тако да се пејзаж значајно мењао. У новије време саграђени су и нови бројни путеви, који не прате старе комуникације, токови су делом промењени услед подизања великих хидроцентрала, а настала и нова вештачка језера.²³

се сливају токови, са језером, попут Левач, Ливочка река. За – lei, „лити“ (тећи): З. Павловић, *Хидроними Србије*, 12-13.

²² Планина окружена Дрином је Тара, која је дужа саставница Дрине. На поменутој планини извире река у сливу Дрине, која је некада такође била називана Тара А. Лома, *Топономастичка шетња*, 33-34. Такође А. Лома сматра да је могуће да се назив Дрина, односио на Лим, „до ушћа и даље низводно“. А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, 82-83. Треба нагласити да су заправо реке и њихове притоке различито представљене, па и на старим мапама, па се разликују како називи, тако и изглед токова. С. Мишић, *Хидрографија*, 41-52.

²³ А. Вејтић, *Stari trgovački putevi*, 163-164; С. Мишић, *Студије*, 101-110.

III Историјске прилике

Први историјски народ и племенски савез у сливу Дрине били су Аутаријати. Антички писци их помињу од друге половине 4. века п.н.е., када траје њихов успон. У зениту су овладали околним народима, међу којима су и Трибали. Али, тада под недовољно јасним околностима нагло слабе и поједина од њихових племена се осамостаљују.²⁴ Балканско становништво у време римске владавине постаје део јединствене римске културе. Тај процес убрзава прилив војника, војних ветерана, трговаца, рудара и других досељеника из читавог царства. На западу Балкана је преовладавао латински језик. Међутим, постоји мишљење да су се у планинским зонама задржале неке оазе одолеле романизацији. Једнообразност је нарушавало и досељавање странаца изван лимеса, било усмерено од римских власти, било против њеног хтења.²⁵

У римско време, у Полимљу и Подрињу се развија рударство. Тадашњи житељи Полимља су Пирусти. Напредовање области је водило ка значајном насељавању из околних предела. Близу рудника у Чадињу основан је муниципијум, привредни и управни центар у трећем и четвртном веку. Друго значајно урбано насеље је Самоград на римском путу кроз Полимље.²⁶ На ширем подручју издваја се *муниципијум „С“* код данашњих Пљеваља, а у савременом Пријепољу некада се налазио Коловрат.²⁷ Остаци римских насеља у Горњем Подрињу откривени су код Горажда и Вишеграда. Епиграфски извори говоре да је у околини Горажда био стационаран и римски гарнизон, који је вероватно штитио прелаз преко реке Дрине и руднике у овој области. На локалитету Ћелије, пронађена је ранохришћанска базилика.²⁸

Упади племена са севера у петом и шестом веку привремено су уназилили Полимље, заковали романизацију, а покренули славизацију. Од шестог века нове ере

²⁴ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, 69-100.

²⁵ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, 28-34.

²⁶ С. Мишић, *Студије*, 78-80, 112.

²⁷ Ову област је у средњем веку обухватала жупа Брезница. Име је добила по реци Брезници, што у њој извире и улива се у Ћехотину. Т. Живковић, *Пљеваљски крај*, 11; С. Ћирковић, *Пљеваља*, 71-88. Муниципијум је врста римског насеља, које је имало самоуправу, али чији становници нису имали римско грађанско право.

²⁸ С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, 24, 28.

Балканско полуострво се интензивно насељава Словенима. У то време, оно није било пусто, већ насељено романским и донекле романизованим становницима који потичу од предримских староседелаца (Илира, Трачана ...), и дошљацима после римског освајања, као и другим *варварима*.²⁹ У немирној позној антици и раном средњем веку, становништво се проредило и делом се повлачило у приморске градове и неприступачне крајеве. Ови други ће наредних векова бити познати као *Власи*.³⁰

По *Спису о народима*, у седмом веку стижу оновремени Срби, који су се тако за време владавине цара Ираклија (610-640) изгледа населили северно од реке Таре и основали прву Србију. Словени пристигли у раном средњем веку подељени у разна племена, нису чинили већину, али је њихов језик временом преовладао. Није искључено да је словенски језик био присутан на Балкану и пре петог века, као што је био са друге стране Карапата и у делти Дунава.³¹ Већ су први масовнији упади Словена захватили и овај крај. Као и у другим регијама, Словени су након деселавања успоставили жупе – управно административне јединице. Два „насељена града“ из списка Константина Порфирогенита – *Чернавуск* и *Међуречје*, можда су одговарала познијим насељима у Доњем Полимљу.³² Подриње и Полимље и касније остају централни делови Србије.

Жупа Дрина, како је поменуто, први пут се помиње у другој половини десетог века као Дринска жупанија у Барском родослову (Летопис попа Дукљанина). Наводи се да је у време владавине кнеза Часлава Клониумовића (око 927 – око 950), угарски великаш Киш опустошио и опљачкао Босну. Поп Дукљанин пише да им се краљ Часлав супротставио у Дринској жупанији поред реке Дрине, и код места Цивелино. Угари су доживели пораз. Младић по имену Тихомил је погубио Киша и као награду је добио на управу Дринску жупанију и ћерку рашког бана за жену. *Цивелино* је данашње

²⁹ Римске власти су више пута на Балканско полуострво насељавале странце, попут Сармата и Германа, а *варвари* су више пута и сами упадали.

³⁰ Власи најпре чине етничку, а касније постају синоним за сточарску категорију становништва. *Власи*, ЛССВ, 86-87 (Д. Динић Кнежевић).

³¹ *ИСН*, 109-124 (Ј. Ковачевић), 141-155 (С. Ћирковић); F. Curta, *The Slavic lingua franca*, 367-392. А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, 105-126. О досељавању и: Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, 43-82.

³² Могуће су његове различите локације, а највероватнија је Међуречје код Прибоја. А. Вејтић, *Стари трговачки путеви*, 170, М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 50. Да се Међуречје налазило можда између река Радојне и Јањине: С. Мишић, А. Фостиков, *Долина Радојне*, 37. О градовима Константина Порфирогенита: С. Ћирковић, „*Насељени градови*”, 9-32.

место Цвилин код Устиколине. Ово је први податак о једној од жупа Србије у раном средњем веку. Други помен Дринске жупаније налазимо такође у летопису попа Дукљанина. После смрти Драгимирове, његова удовица отишла је у Рашку код свог оца жупана Љутомира. Пошто је стигла, сазнала је да јој је отац умро, па је са мајком кренула код ујака у Босну, и на самом путу је родила мушко дете у месту Брусно у Дринској жупанији. То највероватнији одговара данашњој Брусни, 10 км источно од Фоче. Из летописа попа Дукљанина видимо да је жупа Дрина обухватала простор око Хоче са местом Брусно и Устиколину. Средњовековно насеље Хоча (Хотча) носи име до краја 15.века, а од тада преовладава назив Фоча. Први пут се Хоча помиње у дубровачком уговору из 1366. као трг и караванска станица. Све до 1436. године према сачуваним изворима Хоча је била крајње одредиште каравана који су ишли из Дубровника у Источну Босну. Средњовековна жупа Дрина обухватала је и град Соко, чији се остаци виде и данас над Шћебан-пољем у близини састава Пиве и Таре на стеновитом брегу.³³

Овај предео је према Порфирогеновом спису *О народима* био у саставу „Крштене Србије“, која се простирала између Хрватске и Бугарске (која у 9.веку допире до Раса на западу). На југу се Србија граничила са кнежевинама Неретљана, Захумљана, Травуњана и Дукљана. Крајеви између Таре и Лима били су у државу српских кнежева, потомака кнеза Властимира из 9.века. Неко време је под бугарском експанзијом цара Симеона (893–927), 924. цела територија Србије покорена. Кнез Часлав је 927. уз помоћ Византије обновио власт у Србији. Пљеваљски крај је, судећи према положају био под влашћу Часлава, јер је он господарио и суседном Травунијом. Од почетка 11. до краја 12.века Пљеваљски крај, односно шире Полимље, налазили су се у граничној области Рашке према Травунији и Дукљи, одакле почиње да се организује отпор против византијске власти после 1018. године. У време кнеза Стефана Војислава (1036-1050), и његових потомака Михаила (1050-1082) и Бодина (1082-1101) има података о продору у унутрашњост до територија Босне и Рашке, која се развија на граничном пределу од делова некадашње Крштене Србије и територија освојених од Византије. Према подацима Летописа попа Дукљанина, Бодин је са свог двора послао браћу Вукана и Марка да буду жупани у Расу, а у Босну је послао кнеза Стефана. Како је доње Полимље преко Сјеничке висоравни повезано са Расом, а преко Дурмитора и Оногшта са Дукљом, Травунијом и Босном старим путем према Дрини, значај му је

³³ М. Благојевић, *Подриње*, 38.

порастао у 12.веку. Велики жупани користили су ове путне правце и комуникације да одрже везу са приморским крајевима.³⁴

Све до распада Српског царства, Горње Подриње било је у саставу Србије. После смрти цара Душана 1355, долази до осамостаљења великаша. Области од горње Дрине па до залеђа Дубровника налазиле су се у првим годинама владавине цара Уроша (1355-1371) у сфери великог кнеза Војислава Војиновића. Војислав и његова браћа имали су поседе у подручју „земље“ Дрине, и у западној Србији, а од оца војводе Војина наследили су утицај у приморским областима. И Брезница је била под влашћу Војислава, који је 1359. на путу од Пријепоља ка приморју, задржао један дубровачки караван, светећи се за нападе угарског краља који је постао господарем Дубровника. После смрти кнеза Војислава за време куге 1363., његове земље је држала удовица Гојислава, док је није потиснуо 1367. Никола Алтомановић, синовац Војислава Војиновића. Никола Алтомановић се завадио са свим суседима - Твртком, Дубровником, краљем Вукашином, Балшићима, затим и са кнезом Лазаром. Никола је ратовао са Дубровником 1370-1372, због чега је настао прекиод трговине. Коалиција коју су чинили кнез Лазар (1329 - 1389), бан Твртко и Угарска, срушила је Николу са власти 1373. године, победили га и истисли са некадашње територије Војислава. Поделом плена међу савезницима, жупе Црна Стена, Звијезд и „полимски“ Дабар, припојене су Босни, а остатак Полимља припао је Моравској Србији и области Вука Бранковића (1345 - 1397). У Милешеви се бан Твртко крунисао за краља Срба, Босне, Поморја и Западних страна 1377. године. После његове смрти 1391, ојачали су босански обласни господари, међу којима и Косаче.³⁵

Сматра се да властеоска породица Косача потиче из Горњег Подриња, из истоименог села, близу Иловаче, југоисточно од Горажда. У Дубровачком архиву се помињу од 1379. Први познати предводник породице је Вук, отац будућих војвода Влатка (? -1393) и Храње. Косаче су, верно служећи краља Твртка I - велики војвода Влатко Вуковић је заповедник војске „краља Срба и Босне“ против Османлија у биткама на Билећи 1388 и Косову 1389, те су награђени зачајним поседима у освојеним областима и углавном уз нову границу. У Горњем Подрињу Устикоколина није њима

³⁴ Г. Шкриванић, *Путеви*, 43-50, 67-68, 124-126; *ИСН I*, 366-367 (М. Благојевић); С. Ћирковић, *Пљевља*, 71-88.

³⁵ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 320; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 34, 369. После расапа Николе Алтомановића Бања са светим Николом и долина Увца припадају Моравској Србији. С. Мишић, *Средњовековна жупа Дабар*, 19-21; С. Мишић, *Студије*, 37-45; М. Луковић, *Заједничка граница*, 94-97.

припадала, већ Павловићима. Влатка Вуковића је између 1391. и 1393. наследио братанац Сандаљ Хранић (1393-1435). Он је ратничком талентом и дипломатијом (са своја три брака) сачувао и проширио своју област. На свом врхунцу, владао је компактном облашћу од Неретве на западу, на северу је обухватала Фочу, Горажде и ушће Пиве и Таре, граница се затим спуштала на југ поред Бродарева и Брскова до Боке Которске и у саставу Сандаљеве земље су били и Оногошт и Драчевица са Новим. Контрола над Дринским путем омогућила је знатно богаћење у овим просторима. Сандаљ је учествовао у свргавању краља Остоје 1404, и захваљујући томе, дошао је до поседа Санковића. Нови краљ Твртко II био је фаворит угарског краља Ладислава Напуљског, међутим десило се да је ојачао његов противник Жигмунд. Овај последњи је нанео тежак пораз босанској војсци код Добора 1408. Године. Пораз је допринео преласку већег дела властеле, укључујући војводу Хрвоја Вукчића, на страну Жигмунда. Сандаљ је остао веран Ладиславу, и улази у сукоб са Хрвојем. Сандаљ је био присталица краља Остоје, коме је помогао да се врати на престо и био му саборац у борби са Жигмундом, тако да повратком Твртка II 1415. године, Сандаљ пада у немилост, а Твртку прилази кнез Павле Раденовић. Сандаљ је потом учествовао у завери која је довела до убиства кнеза Павла, и отворила нову етапу у феудалним, баронским ратовима у босанској држави. У другом делу Сандаљеве владавине односи са Дубровчанима су били више него добри. Продао им је и Конавле, а Млечанима Котор. Сандаљ Хранић је умро 1435. године.³⁶

Отац будућег херцега, Стефана Вукчића, Вукан имао је поседе у земљи Дрини. Стефан је рођен највероватније 1404. године. Ситуација у којој се нашао по доласку на власт 1435, није била лака. Ипак, односи са Турцима и Дубровчанима су били добри. Кроз његову владавину протежу се наслеђени проблеми са Павловићима. Борбе око територија се завршавају Стефановим заузећем Требиња. Стефан није успео да се трајно учврсти у Зети. Краљ Томаш (1443-1461), који је дошао на власт у Босни 1443, није био наклоњен Стефану од почетка, иако је Стефан тада био најјачи властелин. Тако је Стефан тражио је од напуљског краља Алфонса заштиту и прихватио је његово сизеренство 1444. Исте године узима титулу херцега, касније „Херцега од Светог Саве“. У то време је несумњиво православац. У време жестоког сукоба између краља

³⁶ У једном натпису из околине Влахдола, северно од Калиновића, поменути су Привислав Косача и његова ћерка Беока. Датиран је у другу половину четрнаестог века. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 30-31, и даље.

Томаша и Стефана, долази до помирења, а Стефан му даје за жену своју ћерку. Несугласице између Стефана и деспота Ђурђа су довеле до турског напада 1448. године. Наставак његове владавине обележили су даљи сукоби са суседима, у које спада и Дубровник, а имао је сукоб и са сином Владиславом.³⁷

Херцег Стефан је 1461. у добрим односима са новим краљем Стефаном Томашевићем, свестан је опасности од Турака и опире се њиховим захтевима да им преда поједина утврђења. У тим критичним годинама плануле су борбе са сином Владиславом који је желео да изнуди поделу херцегове земље обећану приликом помирења 1453. Летопис преписан у Врхобрезници код Пљеваља бележи: *Разбише Турци господина херцега Стефана у Херцеговини на реци Брезници и примише захлмскују земљу*. По летопису то се десило 1463. У вези тога, наводи се херцегова жалба на сина да је довео Турке путевима које они никад не би нашли, а последица је и подела херцегове територије. Пљевља су остала под непосредном влашћу херцега Стефана. После султановог повлачења из Босне 1463, херцег је повратио изгубљене земље, а Владислав му се придружио, тако да херцегова земља није осетила катастрофалне последице освајања територије краља и других обласних господара. Још у пролеће 1465. држале су се граничне тврђаве, међу њима и град Милешевски. У лето те године, Турци су освојили херцегову земљу све до близу приморја.³⁸

Те године, турском офанзивом Исабега, освојене су територије између Горње Дрине и Полимља, где је некада била њена граница, и Неретве. Турци су заузели тврђаве и земље у средњем и доњем Полимљу те горњем Подрињу. Том приликом заузето је Пријепоље, Милешевац и Доње Полимље. У земљи Дрини освојени су Самобор и Прилеп, а град Соко успио је једно вријеме да се одржи. Пао је после јануара 1366. Под турску власт долазе и: Љубомир и Попово, Луг, Поцрње и Зуровићи те Бијела и Ускопље у жупи Требиња као и места на дубровачко-херцеговачкој граници: Главска, Гребци, Славогостићи, Гола Главица у Површи те Бобани и Рудине у унутрашњости. У децембру су освојили жупу Гацко без трга Церница. У жупи Требиње остали су им само Зубци (Врсиње). Међутим, и то је освојено до краја године. Тако су Турци су заузели највећи дио херцегових земаља и његову власт потисли на уски појас око Новог и ушћа Неретве. Херцег умире 1466. године и наследио га је

³⁷ М. Премовић, *Herceg*, 99-111. О вери херцега Стефана: Д. Војводић, *Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче*, 61-100.

³⁸ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 245-267 н. 75.

његов средњи син Влатко. Он је први пут постао вазал султану најкасније 1470. године, и тако је успео да врати Попово поље и Требиње. У овом периоду је заједно са османским одредима пљачкао дубровачке територије. Турцима се окренуо због сукоба са Иваном Црнојевићем. Од краја седамдесетих година херцег је само губио територије пред османском војском. Главно херцеговачко упориште, Нови, пало је 1481. Влатко је до краја 1486. напустио Херцеговину и прешао на млетачки Раб. Умро је до марта 1489. године. Влатков старији брат Владислав је после очеве смрти губио територије, а млађи Степан је примио ислам и као Ахмед паша догурао до положаја великог везира, имајући запажену улогу.³⁹

Турци први пут 1463, када је освојена и краљевина Босна, заузимају и делове Херцеговине, које је војска херцега Стефана, ипак успела да поврати. Офанзивом 1465-1466, источне и централне крајеве су освојиле Османлије и основан је вилајет Херсек. После освајања области босанског краља и окупирања земље херцега Стефана, Турци су их ујединили са ранијим областима Бранковића, и основали Босански санџак. Босански санџак пописан је 1468/69. године, док је Херцеговачки санџак формиран 1470. и први попис је из 1477. године. Из извора се види да су земљу херцега Стефана Косаче претходно издвојили у посебан санџак - вилајет Херсек, а област Павловића као вилајет Павлу. Вилајет Херсек био је подељен на кадилуке Дрину и Благај. Кадилуку Дрини припадале су нахије Милешева, Поблатје, Дубштица, Полимље, Самобор (Прибуд), Бохорић и Кава, са средиштем кадилука у Хочи. Кадилуку Благај припадале су Хоча, Горажде, Бистрица, Осаница, Тођевац, Сокол и Кукањ, док је средиште кадилука било у хумском Благају.⁴⁰

³⁹ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 12-17, 114-115; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 223 -225.

⁴⁰ М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, 256-257; М. Луковић, *Заједничка граница*, 98-99, 138-139; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 88 н. 331; М. Premović, *Herceg*, 101. Назив Херцеговина територија је понела према титули Стефана Косаче.

IV Територијална организација и насеља

Као и у другим крајевима и овде су успостављене жупе као основне управно административне области. Жупе Горњег Подриња су проширене долине око реке Дрине и њених притока, са брдима и планинама што их окружују.

Како је споменуто, средњовековна област око горњег тока Дрине се називала Дрина и подразумевала је жупу и „земљу“ Дрину. Земља Дрина се простирала од међуречја Пиве и Таре на југу па низводно Дрином до Праче на северу, окружена планинским венцима на истоку и западу. Од земље Босне одвајају је планине Трескавица и Јахорина, а од земље Травуније, Волујак и Зеленгора. На граници ове земље се налазила и полимска жупа Љубовића, која се шири од околине истоимене реке и допире до реке Лима, чак прелазећи и на његову десну обалу. Преко ове жупе прелазила је граница области Косача и Деспотовине. На самом крају Полимља, до ушћа Лима у Дрину, налазила се жупа Дабар, са средиштем у граду Бањи, караванском станицом, поред кога је у Дабру постојао трг Буковица. Бања се као утврђени град помиње 1154. на Идрисијевој карти, у жупи Дабар.⁴¹

Сандаљ Хранић Косача је наследивши стрица Влатка Вуковића, који је већ држао делове Полимља, знатно проширио своју област, док је Сандаљев братанац Стефан Вукчић Косача „херцег од Светог Саве“, под своју власт ставио територију од Цетине и Неретве до жупе Мораче и Боке. По Михајлу Динићу, граница Херцеговине и Деспотовине је од ушћа у Дрину до Комарана, ишла Лимом или преко њега, тако да је са леве обале Лима била Херцеговина, док је и жупа Црна Стена такође била Херцеговачка. Граница се „провукла“ између Брезе и Комарана - Херцеговини је припала Бреза, а затим је настављала вододелницом између Лима и Ћехотине (некада зване у делу тока Брезница), те је прелазила Тару између Брсковачке жупе и Кричана.⁴²

У састав земље Дрине улазиле су како је поменуто жупе и области: Дрина, Сутјеска, Дринаљево, Гобза, Бистрица, Горажде и Прибуд. Сматра се и да је постојала жупа Пива. Углавном се сви слажу око постојања наведених жупа, са изузетком

⁴¹ Земља Лим је обухватала Доње и Средње Полимље, односно жупе: Лим, Љубовићу, Звијезд, Црну Стену и Дабар. М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 2 н. 3 и даље.

⁴² М. Динић, *Земље херцега светог Саве*; М. Луковић, *Заједничка граница*, 91-158; С. Мишић, *Студије*, 72-74; М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 18-32.

Сутјеске, док је питање постојања жупе Пиве више пута разматрано. Жупу Пиву наводи још Дукљанин. Међутим њено постојање је дуго оспоравано, па и пошто у сливу Пиве нема пространства сличног другим жупама Дрине. Проширивањем дефиниције жупе последњих година, прихваћена је и могућност да се ту и налазила жупа.⁴³ Такође, у новије време изнета је могућност да се у околини реке Осанице, налазила или још једна жупа о којој нема помена у изворима, или да је у питању предеона целина, пошто је своје име сачувала у турском административном систему (нахија Осаница).⁴⁴

Жупа Дрина била је најзначајнија у овој области, простира се састава Пиве и Таре до ушћа Бистрице у Дрину. Први пут се помиње у Летопису попа Дукљанина, када се говори о другој половини десетог века и времену кнеза Часлава Клонимировића (око 927 – око 950). Тада је обухватала простор око Хоче, са местом Брусно и Устиколину, а средњовековна жупа Дрина обухватала је и град Соко.⁴⁵

Сматра се да се жупа Сутјеска налазила око истоимене реке и Дринског пута. У њој је град Вратар. У новије време изнесено је мишљење да је у питању предеона целина у оквиру жупе Дринаљево.⁴⁶

Дринаљево се протире у средњем и доњем току реке Сутјеске леве притоке Дрине, као што и само име каже. Обухватало је и Тјентиште. Први познати помен је из 1389. године. Средином марта 1405, Дубровчани су упутили посланика Николу Гучетића да потражи Сандаља Хранића „in terra de Chelmo non passando chognie infin in Drinayeva“. Можда је у жупи постојало и место Дринаљево.⁴⁷

Жупа Гобза и истоимена река која кроз њу протиче, добила је назив како се верује, по плодности, од словенске придевске изведенице гоѢбзъ. Припадала је властелину Вуку, брату војводе Сандаља. У њој се налазио трг Гобза. Ту је и град Јелеч. Сматра се да се она касније одвојила од жупе Бистрице.⁴⁸

⁴³ М. Благојевић, *Подриње*, 38-39; М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 24, 30-31. О Пиви и: М. Маловић-Ђукић, *Још једном о настанку нахије Пива*, 151-158.

⁴⁴ М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 30.

⁴⁵ М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 23-24.

⁴⁶ S. Mišić, *Territorial Division*, 78-79; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 41-42, упореди са: М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 24-25.

⁴⁷ М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 24-25.

⁴⁸ *Гобза*, у: Лексикон градова и тргова, 83 (А. Фостиков), упореди: М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 26 -27 н. 39.

Бистрица је први пут поменута 1392. године у књизи записника Већа умољених где је дозвољено да се приме међу дубровачке грађане Brayan и Volhaz Obadichi. У повељама Фридриха и Алфонса наводи се утврда Островица, а у другој повељи Алфонса Прилеп.⁴⁹

Први помен жупе Горажде је у дубровачким документима из 1376. године. У њој су смештени Горажде и град Нови (Павловац), изнад леве обале Праче. Први помен је из 1423. Тврђава одудара од уобичајног изгледа за своје време. Прилагођена је одбрана од опсадне артиљерије. Систему одбране Павловца припадала је кула са друге стране реке.⁵⁰

Жупа Прибуд се простирала од Њехотине до Праче. Први помен је из 1305, у вези са плачком дубровачких трговаца. У овој жупи је град Самобор.⁵¹

У земљама Косача се запажа типична територијално организација, да у свакој жупи постоји утврђени град на узвишењу, из кога се влада околином. У те градове би се осим посаде, смештало околно становништво у случају потребе. У неким од ових градова би биле просторије за повремену резиденцију господара.⁵² Главни типови сталних насеља у Подрињу средњег века су *град*, *трг* и *село*. На овој територији њихови називи познати су најпре из дубровачких акта, сачуваних повеља и првих турских пописа из којих сазнајемо и за далеко већи број села.⁵³

Трг је цивилно урбано насеље без обавезног утврђења, и трговачки је и занатски центар. Игра значајну улогу као економски центар у привреди, јер се се ту одвијала и трговина између приморја и унутрашњости. Процват су тргови доживљавали у 14. и 15. веку. Међу трговима истиче се више насеља, од којих нека имају и другу функције, попут Хоче или Горажда.⁵⁴

Градови Подриња су управни центри, утврде са функцијом одбране насеља и путева, док је њихова привредна улога у неким слабије развијена. Подграђа су често

⁴⁹ М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 25-27

⁵⁰ Павловац (Нови), у: Лексикон градова и тргова, 209 (С. Рудић); М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 28-30.

⁵¹ М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 29-30.

⁵² Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља средњовековне Босне*, 261-279.

⁵³ С. Мишић, *Студије*, 114-117; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 84, 136-138.

⁵⁴ С. Мишић, *Студије*, 35-45, 114-117; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 261;

због природе терена нешто даље од самих утврђења (нпр. Соко). Улога полимских утврђења је порасла када се ту нашла граница српских држава, после слома Николе Алтомановића.⁵⁵

Подриње је богато средњовековним тврђавама. Изграђене су готово свуда где је било погодно, а највише их је било на врховима изнад самог Лима. Међу њима налазе се поједине, које се помињу у изворима, али и бројне познате само према остацима. У две повеље Алфонса Петог, краља Напуља и Арагона из 1444. и 1454. године, као и у повељи Фридриха Трећег из 1448. године, помиње се низ градова у Доњем и Средњем Полимљу и Горњем Подрињу, а поједине бележе и други извори. Ту су и: Соко, Вратар, Војтрнец, Тођевац, Козман, Ђурђевац, Јелеч, Самобор, Островица, Прилеп, Нови, Осанички, Жир, Осип у Подрињу, те Јагат у Полимљу. Градови Жир и Осип су вероватно у Подрињу, али нису убицирани. Град Осанички, у долини речице Осанице, наводи се и код Алфонса и код Фридриха у све три повеље. Островица је град у жупи Бистрици, чији је једини познати помен у све три повеље Алфонса и Фридриха. *Boytrunes* се први помиње код Фридриха 1449, као каструм Херцега Стефана Вукчића, између Вратара и Тођевца. Неко сматра да је то Подринац. Вратар је тврђава која је бранила улаз у теснац Сутјеске, на путу из Дубровника. Помиње се у свим повељама Алфонса и Фридриха. Клек се налазио на граници Херцеговине и Деспотовине, такође и град Хрсовац испод Северина. Нови, град у Пиви, први пут поменут 1444. Помиње се у Алфонсовој повељи. Није убициран.⁵⁶

Овде ћу навести само неке податке о појединим, археолошки или историјско географско рекогносцираним.⁵⁷

Гобза или Говза

Гобза или Говза је средиште истоимене жупе, вероватно настале одвајањем од првобитне жупе Бистрице. Град је забележен 1410. године у Дубровачком архиву.

⁵⁵ С. Мишић, *Студије*, 114-117.

⁵⁶ По граду Жиру се можда прозвала породица Ширинић. *Лексикон градова и тргова*, према регистру; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 50-62; М. Војновић, *Границе и жупе „земље“ Дрине*, 17-32; М. Premović, *Herceg*, 103-106; Vego, *Naselja*, 83.

⁵⁷ Ради лакшег прегледа поређани су азбучно.

Припадао је Косачама и Павловићима , а пада под турску власт 1465. године. Временом је Јелеч преузео значај Говзе.⁵⁸

Горажде

Трг у Горњем Подрињу, на траси дубровачког друма. Први помен Горажда је из 1376. године. Развој је започело у држави Немањића, затим је било под влашћу Николе Алтомановића, да би распадом његове државе припало Босни. Под Косачама је можда продаван вишак производа у Горажду. Овде није било стално насељене дубровачке колоније. Носиоци трговине били су домаћи трговци. Трг није био утврђен, али је касније настала тврђава у близини штитила. По попису из 1468-1469. године , било је 144 потпуних домаћинства и самачких 115. Назив Горажда можда долази од старог имена Горазд.⁵⁹

Ђурђевац

Ђурђевац, у близини Козмана, између Тјентишта и Фоче. Ту је била црква Светог Ђурђа. Остаци града се слабо примећују.⁶⁰ Постоји мишљење да је тврђава Ђурђевац на брду Ђурђевици. То је тврдио Ђ.Мазалић.⁶¹

Козман

Тврђава Козман налази се на хридици коју затвара десна обала Сутјеске и лева обала Дрине, близу пустог поља. Први је помињу дубровачки посланици 1430.године, као двор Косача. Народ га ипак сматра турском утврдом. Постоји и предање о манастиру у његовим бедемима.⁶²

Козник

⁵⁸ Гобза, у: Лексикон градова и тргова, 83 (А. Фостиков), упореди: М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, 26 н. 39.

⁵⁹ Горажде, у: Лексикон градова и тргова, 88-89 (Е.Миљковић); М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 264.

⁶⁰ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 161-164.

⁶¹ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 161.

⁶² D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 144-147.

Козник је утврђење у пљеваљском крају , први пут је помињано 1448. У Повељи Фридриха Трећег Стефану Вукчићу. Контролисала је пут између Коморана и Пљеваља на територији Деспотовине.⁶³

Кукањ

Кукањ је утврђење у атару истоименог села на брду изнад леве обале Ћехотине, десетак километара западно од Брезнице. Остаци нису археолошки испитани, зна се само да су очувани темељи фортификација. На већој висини део града је од осталог дела био одвојен сувим ровом. Од 15.века Кукањ се јавља у писаним изворима као посед Сандаља Хранића. Помиње се у Алфонсовој повељи Стефану Вукчићу Косачи (обе повеље) и у повељи Фридриха Трећег истом, из које се види да је Кукањ био центар жупе Брезнице. Топоним Подкукањ говори о постојању подграђа. По турском освајању , помиње се нахија Кукањ.⁶⁴

Прилеп у жупи Бистрици

Вероватно утврђење на брегу изнад Миљевине, на десној обали Бистрице. Први податак је из 1392. Помиње се у Повељи Алфонса Петог из марта 1454. Турци заузимају Прилеп.⁶⁵

Одски град

Поменут је у повељама из 1448.и 1454.. На граници је Павловића и Косача, вероватно близу Одске реке.⁶⁶

Самобор

Налазио се у Прибуду, и највећа је утврда Косача, у земљи Дрини. Поменут је у повељама Алфонса и Фридриха. У пописима 1468/9 и 1475/6 , пописана је нахија Прибуд или Самобор. Горњим делом тврђаве, са северне стране, доминира ретко лепа главна кула. Објекат је очуван, али слабо истражен. Остаци су на врху Боровске планине, изнад ушћа Јањине у Дрину. Тврђава Самобор је најпространија међу тврђавама из доба Косача, на појединим местима ширине је око 350м. По предању,

⁶³ Лексикон градова и тргова, 136 (В. Петровић).

⁶⁴ *Кукањ*, у: Лексикон градова и тргова, 160-161 (В. Петровић).

⁶⁵ *Прилеп*, у: Лексикон градова и тргова, 226 (В. Петровић).

⁶⁶ *Одски град*, у: Лексикон градова и тргова, 204 (А. Фостиков).

град Самобор је назван по једном усамљеном бору, једином у градској околини. Приповеда се да се у Самобору налазио херцег Стефан у време турске навале, пред којом је избегао у Херцеговину. Испод Самобора се налази гробље, по предању, турске војске која је освајала град. За разне просторије чији су остаци видљиви на локалитету, народ тврди да су имали одређену намену попут: дворова, подрума, ветрењаче...⁶⁷

Соко-град

Соко-Град је у жупи Дрини, на ушћу Пиве и Таре. Град Соко се помиње у дубровачким изворима у 15. веку, тачније 1419. приликом уступања пола Конавла Дубровчанима. Помиње се у повељама херцегу Стефану из 1444, 1448. и 1454. године: као Сокол са кнежином која се зове Дрина, затим као утврђење Сокол и као град Фалконе-Civitate Falcone и једном у титулама херцега Стефана, чији се двор ту и налазио. По њему је Стефан Вукчић назван „од Сокола“. Војвода Стефан наводи 1435. Сокол као „славни град господства ми“. Град је имао значајну улогу у земљи Косача, као главни замак и средиште. Предао га је Турцима кнез Радоје и за то је добио спахијско имање. Град је имао слабу привредну функцију због неприступачног положаја ван главних путева. Имао је подграђе на Шћепан-пољу. Ту је можда сахрањен Сандаљ Хранић. Црква у подграђу Сокола, вероватно посвећена светом Стефану, највећа је задужбина Косача. Поред те цркве је можда покопан ктитор, Сандаљ Хранић.⁶⁸

Тођевац

Тођевац- утврђени град у Дринаљевини (?) подно планине Тођевца, код данашњег истоименог насеља. Остаци су на левој обали Хрчавне (?). Тврђава је изграђена на три нивоа. На источној и западној страни су биле одбрамбене куле. Први помен је из 1389., када је вероватно припадао војводи Сандаљу. После је био резиденција херцега Стефана, што потврђују Алфонс и Фридрих.⁶⁹

Хоча

⁶⁷ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 131-133, 141.

⁶⁸ *Соко*, у: Лексикон градова и тргова, 272-273 (С. Мишић); М. Поповић, *Соко град*, 18, 21-29. Неки сматрају да је Соко поменут у даровима истог Косаче и његове таште Анке кнезу Алекси Паштровићу 1409. Е. О. Filipović, Е. Kurtović, *Četiri bosanska Sokola*, 213-218.

⁶⁹ *Тођевац*, у: Лексикон градова и тргова, 296 (Ј. Мрغيћ)

Хоча је трг и велика караванска станица у Доњем Подрињу. Поникла је на Дринском путу, на ушћу Њехотине у Дрину. У близини су два утврђења за њену одбрану. У изворима се помиње као насеље „de Drina“, а под називом Хоча први пут је забележена у дубровачком уговору из 1366, као трг и караванска станица. Од краја 15.века, устаљује се назив Фоча. Овде је највећа дубровачка колонија у Горњем Подрињу поред оне у Прачи. Хоча је нарочито позната по трговини воском, кожама и тканинама. Углавном су извозили восак, а увозили су со. Међу занатлијама било је и тулара, лукара и кројача. Пошто су османски Турци заузели 1465. Хочу, према попису из 1468/69 имала је око 915 становника.⁷⁰

Осим поменутих од важнијих градова у другим областима, а у близини јављају се још и: Добрун, Вишеград и Пљевља, од којих последњи касније постаје и део херцегове земље. Мада је војвода Хрвоје сазидао и Сусјед и Бродар, Бродар је припадао Павловићима.

Под именом Пљевља, насеље се бележи од краја 14.века, а старији назив је Брезница, по реци која извире у околини и утиче у Њехотину. Велики је рударски, занатски и трговачки центар. Недалеко је манастир Свете Тројице са краја 15.века . У Турском периоду наставља да се развија.⁷¹

Вишеград је смештен на ушћу Рзава у Дрину. Први пут се помиње 1407. Припадао је породици Павловића док га није освојио деспот Ђурађ Бранковић. Стефан Томаш, босански краљ, је њиме накратко управљао. Османски је постао сигурно пре 1463. Састојао се од Горњег и Доњег града, а уз утврђење развило се и подграђе Подвишеград.⁷²

Добрун се налазио на Рзаву источно од Вишеграда. Остаци утврђења су на литици изнад реке. Манастир Богородица је на око километар низводно. Средином 19. века локалитет је још био добро очуван. Били су видљиви остаци урбаног насеља са трговима, улицама и кућама. Тврђава је утврђени комплекс жупана Прибила из времена цара Душана. Налази се на граници Босне и Србије, а у 15.веку је под Павловићима. Има подграђе Подобрун , први пут помињано у 15.веку.⁷³

⁷⁰ *Хоча*, у: Лексикон градова и тргова, 311-312 (С. Мишић). Можда је Хоча у ранијем периоду била позната као Дрина. М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 262.

⁷¹ *Пљевља и Брезница*, у: Лексикон градова и тргова, 57-58, 311-312 (Е.Миљковић)

⁷² *Вишеград*, у: Лексикон градова и тргова, 73-74 (В. Петровић).

⁷³ *Добрун*, у: Лексикон градова и тргова, 97-98 (С. Мишић). М. Благојевић, *Подриње*, 34, 38; С. Мишић, *Студије*, 35-50, 129-130; М. Војновић, *Границе и жупе „земље“ Дрине*, 17-32.

На крају треба споменути и могућност да се у близини реке Колуне налазила још једна утврда или град. Ту су груписани топоними: Колун на узвишењу, Подколун и Градац. Управо центар османске нахије Бистрице налазио се око Колунске реке. Мада легенда везује име Колуне (Колунска река, Колина) за османски период, по турском називу за „одред“ –кол, можда је топоним и старијег порекла. Град Усти-колина на њеном ушћу сведочи о употреби овог назива и у 14. веку, а још 1325. године се помиње племе Колунићи.⁷⁴

У касном средњем веку, по српским земљама срећемо и бројне *катуне*. Катун је локална друштвена организација влаха, на челу са катунарем. Више катуна заједно је под контролом влашког кнеза.⁷⁵ У касном средњем веку власима се углавном назива сточарско становништво са посебним положајем у српским државама. Оно се у годишњим циклусима кретало од летовалишта до зимовалишта и натраг. Географске одлике Подриња су га учиниле стаништем бројних катуна, међу којима су и, поменути у дубровачким изворима: Малешевци, Станићи, Пилатовићи, Мириловићи, Бурмаз, Моторуге (Матаруге) и Лилешевићи. Тако се извесни Ставен Градетић из катуна Краислава Мрђеновића Бурмаза 1376. године обавезао да ће Ивану Огреји превести три товара соли из Дубровника у Горажде за 12 перпера, а у супротном смеру превести три товара кожа за 3 и по перпера по товару.⁷⁶

На крају када се говори о територији и насељима, треба споменути и становништво. Област Горњег Подриња је и поред повремених прекида, у старини била густо насељена, као и област Полимља. По грубој процени, „земља“ Лим је пре половине 14.века имала тридесетак хиљада становника, готово исто као пространа Хумска земља.⁷⁷

Величина босанских градова, пре пада под Османлије је у европском просеку. После турских освајања ових области 1455. и 1466. ипак није одмах дошло до

⁷⁴ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 136, 137; M. Војновић, *Границе и жупе „земље“ Дрине*, 28. По мишљењу Д. Вујичића, прави назив је Колина, а друга два облика су омашке картографа. D. Vujičić, *Hidronimi*, 68-69. Међутим назив племена - Колунића, значи да је постојао и облик Колуна. О Колунићима код Босанског Петровца и племену Колунића, које се раселило у Срем и Далмацију: M. Vego, *Naselja*, 57.

⁷⁵ *Катун, ЛССВ*, (Д. Ковачевић Којић)

⁷⁶ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 112.

⁷⁷ С. Мишић, *Студије*, 120, 180. Тада престаје демографски успон, генерално на Балканском полуострву. Узроци тога су: глади, велике епидемије куге, распад државе и надирање Османлија.

значајнијих демографских промена. Сва насеља у жупама и земљама задржала су своја имена. Тако они показују стање након промене власти. Помоћу њих можемо приближно проценити број становника појединих области и њихову етничку структуру. Муслиманско становништво, будући да није плаћало порезе, углавном није пописано.⁷⁸

Између 1465. и 1469. године настао је попис царског хаса. Хоче, у коме су пописне земље са обе стране Ћехотине. У хасу је пописано 15 власника и 102 становника којима је земља дата на обрађивање. У сумарном попису санџака Босна, хасу Иса-бега Исаковића припадала су 4 сеоска насеља и три пазара: Хоча, Јелач и Горажде. Пазар Хоча је пописан је са 192 домаћинства, 70 неожењених и три удовице. У Јелечу је пописано 59 домаћинстава и 18 неожењених, у другом попису пазар Јелеч са 81 домаћинством и 15 неожењених мушких чланова. У пазару Горажде је пописано 144 кућа, уз 115 неожењених. Нахија Горажде уписана је 1475/77 као жупанлук Тврдка, заједно са нахијом Бистрица и Осаница. У нахији је пописано 32 сеоска насеља, 525 домаћинстава, 82 неожењена жлана, 12 муслимана, укупно 2.721 становник. 1475/77 у попису Хоча је означена као пазар који је имао више махала, 227 домаћинстава, 55 неожењених, 5 удовица и 3 муслимана. Нахији Бистрици је припадао пазар Устиколина, у коме је било пописано 60 кућа, са 21 неожењеним пунолетним чланом. Бележе се неколико насеља у коме су живели крстјани присталице цркве босанске, и они су издвојени у попису као крстјани. У нахији је пописан 21 тимар феудалаца, 13 посадника тврђаве Самобор и 4 посадника Тођевца. Међу уживаоцима тимара било је и Срба. У нахији је пописан и један пазар, 79 насеља, 782 домаћинства, 237 неожењених.⁷⁹ Према попису из 1468/69, хас Иса бега имао је 4 сеоска насеља, 32 домаћинства. Пописано је 12 уживалаца тимара и седам тимара посадника тврђаве Самобор. Међу њима је било и хришћана: Степко, Радан, Радоје, Вукић Претржан, Радич, Владислав, кнез Радоје... У нахији је пописано укупно 39 насеља, 288 домаћинстава, 71 неожењен.⁸⁰ У нахији Самобор посада тврђаве пописана је са 69 чланова. И у овој нахији пописано је више села са следбеницима босанске цркве крстјанима, који су били ослобођени од неких намета. У нахији Самобор било је укупно 61 насеље, један пазар, а пописано је 881 домаћинство и 222 пунолетна

⁷⁸ Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља*, 228; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 84.

⁷⁹ М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 99, 105, 144, 150 н. 358, 364, 413, 426.

⁸⁰ М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 108 н. 365.

неожењена члана.⁸¹ Нахија Тођевац названа по истоименом утврђењу, у турском попису имала је три сеоска насеља, 28 домаћинстава са укупно 148 становника.⁸²

На основу ових пописа минимални број становника Горњег Подриња, могао је бити око петнаест хиљада, а ако се ту урачунају и сви они непописани, тај број је свакако и већи. Тако само према попису Херцеговачког санџака (1475/77) нахија Сокол имала је око десет и по хиљада становника, а нахија Бистрица око пет хиљада.⁸³

⁸¹ М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 111 страна н. 368.

⁸² М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 119 н. 379.

⁸³ М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 90-170.

V Црквена организација

Хришћанство је било присутно на Западном Балкану и у римско доба, али су сеобе у раном средњем веку довеле до његовог замирања. Један од примера преднемањихког сакралног објекта у Полимљу је највероватније црквиште светог Петра, које се још у 14. веку, наводи као *старо*. У Црнчи је црква Св.Јована, из преднемањичког периода. У жупи Лим налазио се манастир Св.Апостола Петра и Павла у Лиму, које је подигао хумски кнез Мирослав. Многа древна црквишта обнављали су нови нараштаји ктитора и верника. У 9. веку српски владарски род захватио је први озбиљнији талас христијанизације. Ипак, народ је кроз векове, очувао многе претхришћанске обичаје и веровања, од којих је неке српска православна црква и прихватила, и дала им хришћанско тумачење.⁸⁴

Ктиторску делатност немањихког периода у Полимљу започео је Стефан Немања изградивши манастир Богородици Бистричкој. Оснивач српске аутокефалне цркве, Растко Немањић - Свети Сава, поделио је Полимље на две епископије. Доње и Средње припало је Дабарској, као и део Подриња, са седиштем у Светом Николи у Бањи. Ова епископија је имала улогу у борби против богумилства. Друга је Будимљанска, којој је дата област Горњег Полимља и Комарнице. После 1252. године, јавља се и трећа епископија, која настаје преносом средишта Хумске епископије у манастир Светих апостола Петра и Павла у жупу Лим. Србијин губитак Хумске земље је довео до нестанка Хумске митрополије. Дабарска епископија је уздигнута на ниво митрополије и њено седиште је пренесено у манастир Милешеву. То се изгледа десило припајањем већег дела Полимља области Косача, па је ова митрополија добила јурисдикцију над православцима тадашње Херцеговине, и касније је прозвана Херцеговачком митрополијом. Њен истакнути епископ на прелазу из средњег у нови век био је Јован. Које епархије српске цркве су се налазиле у Горњем Подрињу пре Косача и даље није тачно утврђено.⁸⁵

О мрежи црквене организације у тој области, може се ипак по нешто закључити на основу појединих писаних извора и археолошких остатака. Тако се у пролеће 1421.

⁸⁴ Први помени покрштавања везани су за време досељавања и цара Ираклије, а нов талас за период 9. века. С. Мишић, *Студије*, 93-96.

⁸⁵ С. Мишић, *Студије*, 45-46; М. Благојевић, *Захумско-херцеговачка епископија и митрополија*, 44-53.

дубровачки каменар Михоч обавезао се да иде са шегртом код Сандаља Хранића у Сокол да му сазида цркву. Такође ктиторство херцега Стефана је у новије време и детаљније размотрено.⁸⁶

Црква у подграђу Сокола, вероватно посвећена светом Стефану, највећа је задужбина Косача. Поред те цркве је можда покопан ктитор, Сандаљ Хранић. Друга црква у околини, у Заграђу, предвиђена је за маузолеј херцега Стефана. Обе су грађене у, тада већ архаичном, рашком стилу. Задужбина херцега Стефана је црква Светог Ђорђа у Сопотници код Горажда. О томе сведочи и ктиторски наппис из 1454.године.⁸⁷ Црква у Црквини код Горажда пронађена је на равној ливади, шест километара од Горажда. Малих је димензија, у њој се налази више гробова. По архитектонском стилу смешта се у 14.век.⁸⁸ Црква у Ђурђевици је посвећена светом Ђорђу. Можда је задужбина херцега Стефана. Манастир код Фоче помињу народно предање и турски пописи.⁸⁹ У близини Кукња се у 16.веку наводи православни манастир.⁹⁰ У близини села Пријеђела и на брду Ђурђевици потврђена су, открићем остатака цркве, народна предања о њиховом постојању. У селу Борју очувана је делом црквина са остацима средњовековне некропола и античких гробова у околини.⁹¹

По предању цркве су постојале и у близини села Завијата, као и на локалитетима Смрекова њива и Хомарова раван. Казује се и да је постојао православни манастир на месту православне цркве у Устикотлини, као и о манастиру у бедемима утврђења Козмана, можда посвећеном Светом Козману. Такође према традицији Бродар су градили Грци, као што се казује за многа утврђења у земљи Дрини.⁹² Неки Прибил Mathochia de Gorasde, Метохија из Горажда се спомиње 1393. године. Његово презиме указује на манастирско добро, те према томе и на манастир који је ту постојао још у 14.веку. Можда овај манастир треба довести у везу са

⁸⁶ Д. Војводић, *Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче*, 61-100.

⁸⁷ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 154-161; М. Поповић, *Соко град*, 21-29, 29-35 Д. Војводић, *Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче*, 62-63; С. Мишић, А. Фостиков, *Неколико натписа из Подриња*, 21-28.

⁸⁸ Можда је у питању маузолеј. D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 147-154.

⁸⁹ Можда има везе са Кукњем. Д. Војводић, *Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче*, 64- 65.

⁹⁰ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 137-138.

⁹¹ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 127-130, 133.

⁹² D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 124, 132, 134, 136, 144-147; Шкриванић, *Путеви*, 43-50.

маузолејном црквицом у селу Црквини, јужно од Горажда, која датира из прве половине 14.века.⁹³

Уз православље присутно је и римокатоличанство, а колоније католика трговаца (Дубровчани, Которани..), налазе се најчешће уз руднике. Таква је постојала и у Брскову на Тари.⁹⁴

⁹³ Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља*, 298.

⁹⁴ С. Мишић, *Студије*, 35-49.

VI Пuteви и привреда

Горње Подриње је велика раскрсница средњовековних путева, којима се трговало између мора и унутрашњости Балкана. Жила куцавица која повезује јадранско приморје и дубину српских земаља, природно је прошла кроз Горње Подриње. То је Дрински пут (*Via Drine*), који је спајао Дубровник кроз Требиње, Гацко, Тјентиште и Фочу, одакле се рачвао према Пљевљима, Пријепољу, Милошевом долу, Сеници, Новом Пазару, настављајући према Цариграду, и другим краком, долином Дрине према Горажду и Самокову, па даље према Врхбосни или Вишеграду. Њиме се кретало из Цавтата или Дубровника, преко Требиња, велике раскрснице, па на север преко Јасена, Моска, Билеће, Трновице, Планае (одакле се ишло и на запад, кроз Дабарско поље), Корита, Црма, Гацког и превоја Чемерно, даље у земљу Дрину. Пролазило се долином реке Сутјеске, прво до тврђаве Вратар. Изашавши из клисуре, стизало се до Тјентишта, затим ка Попов-мосту, где се скретало на исток преко Ђурова и Космана, настављало се изнад леве обале Дрине до Брода, ту се прелазила Дрина и стизало у Хочу. Из Хоче се могло у Полимље другим путем, даље пратећи Дрину до Устикотлине, или на град Јелеч и даље у Босну. Пратећи Дрину, долазило се и до Горажда, одакле се пут назван „у све стране“ рачвао и према Босни. Други Језерски пут, такође је спајао Дубровник са унутрашњошћу, али преко Оногошта и висоравни Језера на Дурмитору. Дринским путем и другим бројним путевима који излазе на исти, водила се трговина између приморја и српског залеђа.⁹⁵

Оба главна пута до Пријепоља пролазила су кроз Брезницу. За одржавање караванског саобраћаја били су важни добри односи између Сандаља Хранића као господара територије и српских деспота Стефана Лазаревића и Ђурађа Бранковића. Касније, за време самог Стефана Вукчића, било је непријатељстава у току 1439. и 1448. Граница између Косача и Павла Раденовића, односно његових синова Петра и Радислава Павловића била је немирна. Првобитно је ова граница била на Дрини, али се временом померала ка Брезници када су манастир Бања и предео Буковица били у рукама супротне стране. У случају непријатељстава, промет „босанским путем“ би се

⁹⁵ Као важни трговачки артикл из Приморја, јављају се со, луксузне тканине и други бројни производи. А. Вејтчић, *Stari trgovački putevi*, 163-189; С. Мишић, *Студује*, 101-102; М. М. Премовић, Средње и Доње Полимље и Горње Подриње, 261; М. Премовић, *Trgovački putevi*, 696-701.

прекидао, а пут преко Језера би добио већи значај. Иако је пут преко Језера био тежи, трговци су га користили јер је био боље заклоњен од Турака и отимача.

Повећан промет мамио је и разне врсте насилника који су посезали за товарима трговаца, иако су трговци били под заштитом самог владара. Трговци поносници су се због тога организовали у веће групе и бранили су се оружјем. Више напада било је на другом краку пута који је водио преко Дурмитора према Оногошту и даље ка приморју. Пролазио је кроз пределе које су називали Планине и Морлакија. Један од забележених препада је напад Влада Бањана и браће Златоносовића на дубровачке трговце код места Пирни До, који је сачувао до данас назив, у близини Плужина. Забележено је и да су Власи звани Злокруховићи оштетили трговце у близини Пљеваља у селу Кренешево званом Тара.⁹⁶

У 15.веку, у Босни су најразвијенији центри домаћег пословног света Дријева, Фоча, Прача и Горажде. Кроз *земљу* Дрину на Дринском путу највише се производа размењивало изгледа у Хочи, која се помиње као трг и караванска станица још 1366. године. Главни производ и извозни артикал Хоче био је восак, а увозила се највише со. Значајна је и трговина сточарским производима и металима, сребром и оловом. Носиоци трговине беху Дубровчани, чије су највеће колоније у области били у Хочи и Прачи, као и домаћи становници. Други трг са истакнутим местом је Горажде. У њему су Косаче можда сакупљале и продавале остварене вишкове производа. Горажде је имало своју службу царине. Гораждани су извозили восак, обрађене коже, вишкове житарица, метале, а увожене су на првом месту, тканине из Дубровника. Трговци су се удруживали у трговачка друштва са самим Хочанима, а ту су привремено боравили дубровачки трговци из Хоче. Под турском влашћу у Горажду се развио и житни трг. Дуж путева су многобројне караванске станице и тргови који су настајали да би се у њима обавила размена. Мање караванске станице у земљи Дрини су: Соко, Вратар, Тођевац, Јелеч, Тјентиште, Самобор, Устикотлина.⁹⁷

Већ је речено да је у средњовековном Горњем Подрињу, већина становника живела у селима, а најзаступљеније привредне гране су земљорадња у речним долинама и сточарство у брдима и планинама. Садиле су се житарице, међу којима је веома заступљен просо, воће, поврће, махунарке и лан. Стада су чинили говеда, овце и

⁹⁶ Д. Ковачевић – Којић, Градска насеља, 172-177; А. Бејтић, *Stari trgovački putevi*,

⁹⁷ Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља*, 90, 172-177; Д. Ковачевић, *Trgovina*, 36 и према регистру; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 261-267. Упоредо са трговином, цвета и зеленашење дубровачких трговаца. Д. Ковачевић, *Trgovina*, 36.

козе, од којих су се добијали: месо, кожа, вуна, млеко, сир и други производи. Лов и риболов су и даље биле незанемарљиве привредне гране ових крајева. У Горњем Подрињу и Полимљу почетком 15.века развија се сточарство, изразито узгој коња, који су кључни у транспорту Дринским путем. У Босни 15.века развија се производња воска и његов извоз.⁹⁸

Рударство у српским земљама је започело још у камено доба. У римско доба, Далматински рудници, међу којима су и они у Подрињу, служили су посебно за експлоатацију руда сребра, злата, олова и гвожђа. Било их је и у Горњем Подрињу, у околини данашњих насеља Сопотнице, Фоче, Устикотлине, Рогатице и Пљеваља. Са великом сеобом народа, ова делатност замире а њена обнова долази са досељеним Сасима средином 13. века. Углавном су се експлоатисали метали (злато, сребро, гвожђе, олово...). Саси су започели ископавања у Брскову на Тари, које је постало главни рударски центар 13. и 14. века, док га није заменило Ново Брдо на Косову. Рудник Чајниче се јавио у 15.веку, био је важан за експлоатацију гвоздене руде. Изгледа да у Горњем Подрињу, као ни у Полимљу није било тако великих рудника током средњег века према доступним писаним изворима. Многобројни рудници између Чајниче и Вишеграда : Сасе, Врхпрача, Грбавица, Бусовац, Крижево, Мрковић, Бучје, помињу се у турским изворима. Дефтери бележе само рудника гвожђа, али има назнака о постојању рудника олова на овом подручју.⁹⁹

Пошто о рудницима нема писаних сведочанстава пре турског освајања, постојање мањих рудника је утврђено на основу археолошких, па и топономастичких истраживања. Пример је рудник поред потока Јармовца код манастира светог Николе у Бањи, који је био активан и у праисторији. Такође поједини топоними бележе остатке рударства: Руђе, Златари... Предање на Ћехотину смешта златне руднике херцега Стефана.¹⁰⁰

И Подриње је као и и друге развијене средњовековне области имале и развијено занатство. Поред топонима о занатима и занатлијама за ове две области сазнајемо и из дубровачких докумената. Ту је забележено и да су младићи из Препоља, Милешеве, Горажда, Хоче, Подсокола и са Дрине долазили на усавршавање у дубровачке

⁹⁸ D. Kovačević, *Trgovina*, 173-176; Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља*, 87; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 240-245.

⁹⁹ Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља*, 87.

¹⁰⁰ D. Kojić, V. Palavestra, Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, 138; М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 272-275.

радионице. У Хочи и Горажду обрађивано је злато. Међу занатлијама се јављају златари, ковачи, шустери и други. У турским пописима наведена су села и делови села усмерена на одређени занат, попут зидарског и ковачког, а исти бележе и тесаре (Самобор, Осаница), столаре (Самобор). У нахији Бистрици јављају се у селима: Лешће (жељезари), Загорани (зидар), Пода (жељезари), Кљуни (зидари), Просимљи (зидари) и Тимокрајићи (зидари), у нахији Сокол земберекчије (врста мајстора за пушке и топове са опругом), столари у Осаници, а специјализовано село пушкара у нахији Тођевац, радило је за потребе тврђаве Тођевац.¹⁰¹

¹⁰¹ М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње*, 278-280.

VII Топономастика Горњег Подриња

Већина данас познатих насеља је на месту старих, или у њиховој близини, чија имена често чувају. Очувани су и остаци многих насеља, активних у средњем веку, као и њихове некрополе, цркве или фортификације. Неки топоними разоткривају о ком је конкретно насељу или објекту реч, као и где треба трагати: тако „црквина“ или „црквиште“ означава место некадашње цркве, а „градина“, „градац“, „градиште“, „кула“ означавају место некадашњег утврђења. Често се јављају и називи Грчко гробље, Грчина, који чувају успомену на хришћанска гробља. Топоними нас тако информишу о пореклу, делатностима, веровањима, догађајима и навикама становника, као и о њиховом окружењу (нпр Дубовина-шума). Такође и народно предање чува знања о значају ових локација у прошлости.¹⁰²

И топоними у Горњем Подрињу стога баштине бројне историјске податке, који се односе на постојање старијих насеља, верску и црквену организацију, привредне делатности, историјске догађаје и личности, титуле. Поједина се могу везати и за старије време, или пак припадати времену након средњег века. Овде ћу само навести оне забележене на географским картама.¹⁰³

У Пиви ту су: северно од Дрине Градац, насеље Ступи, јужно Рудача (1178 м), насеље Коњевићи, Градина (798 м), Царево гувно (1241 м), насеље Војводићи, насеље Гувништа, насеље Ковачевићи, насеље Мацари код Брусне, Хумско, код Брусне-Громиле, Кула- Градац (1547 м), Мацари код Врањаче реке, Златача, Крстач, Туловићи насеље, Градина (1208 м), Бојиште (1226 м). У области Пивске планине на југу се издвајају насеље Војводићи, Суморова Гора, у близини Боботов врх (1774 м), Херцегова страна, Циганска глава (1526 м), Кнежевићи, Кнежевића загорац, Градац (1469 м), Губавче (1600 м), Рудин до, Турска глава (1850 м), Мацевар до, Царски до, Калуђерски катун, Велики Љељенак (1758 м), Мали љељенак, Кнез Лука, Крстач, насеље Војиновићи, Војиновића катун, Градина (1393 м), Кулићи, Ђурино брдо

¹⁰² С. Мишић, *Црквине и црквишта*, 297 – 302; Мишић, *Студије*, 19-20. Појмови из предхришћанске религије су се сачували до данас у топонимији западног Балкана. Уобичајно је да топониме предхришћанских религија наследе хришћански хагионими – имена светаца који су наследили старије култове. Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, 289, 333-340.

¹⁰³ Како би топонимија дала бољи увид у област Дрине, и како не би дошло до преклапања, подаци су дати редом низ Дрину.

(1514м).¹⁰⁴ Затим: Градина, код поља Црквичког (1176 м), Поље Црквичко, Доње Црквице, Крижевац, насеље Рудина, Шћепанова страна, Петрово брдо (1381 м), Горње Црквице, Колачко брдо (1504 м), Љељенак (1071 м), Влашка глава (1332 м). Источно од Таре: Злоступ, Тулин поток, Чардак (783 м), Штит, Крстац, Пандурица (1081 м), Градина код Стањевог брда (1002м), насеље Подград, Шанац (1295м), Бродине, код Плужина и: Царев до на Маглићу, Циганско поље, Градина изнад Пиве (1512 м).¹⁰⁵

Ка Пљевљима: Збориште, Кавала, насеље Тврдаш, Заград, Рудина, Подзаград, насеље Шаранчићи (део Отиловића), Калиновац, Градина, Градина код Отиловића (1276 м), Чардак, насеље Слатина, Слатина (1472 м), Мостилиште, Илијино брдо (1375), Ковачице (1247), Градина на Иловику (1319), Рудо глава, Градац (967) код манастира Дубочице, Крстови, Богомоља, насеље Кнежевићи, Матаруге, Матарушко поље.¹⁰⁶

Десно од Ћехотине: Црквиште (919), Чардак, Трлица, насеље Потрлица, насеље Жидовићи, Небојиште. Лева страна Ћехотине: Градина код Кукња (919), Мала градина, Рудна глава, Кавале, Илијино брдо (871), Златари, Краљевци (967), насеље Лађана, Градина код Врбице (1060), насеље Градина, Градина код Крушева (1178), Краљева гора, Градина код Драгаша (1158), Краљево (1191), Крст (823), Крижевац (847), Руђе (1022), Градина код Алића (967).

Ка Вишеграду ту су: Поток Круница, Љељенак, насеље Дардагани, насеље Дворишта, Бањине, Црквиште, Бојишта, Слатина и Сланишта (насеља), Ђурђево брдо (1096 м).¹⁰⁷ Лево од Дрине- Влахиња, Велики Градац, Ступни до, Кулинова коса (983), насеље Каловићи, насеље Цријеп, Велики Градац код Нахоте (983), Мали Градац, Градина код Солачког села (900), Град, Бродар. Десно од Лима- насеље Блаж, Маморје, Градина (790м). У Каоштици: Градина (845), јужно од Каоштице- насеље Двориште, Арбанаши-насеље, Ковачи, Кулин (832м), Ковачево брдо (1028м), Бјежаније (1091м),

¹⁰⁴ Topografska karta Gacko (576-2-3) 1: 25000; Topografska karta Gacko (576-2-4) 1: 25000; Topografska karta Pivska planina-jug (129-4-2) 1: 25000. Топоним Суморова гора се сигурно може довести у везу са легендарним краљем Матаруга Сумором, који је у Пиви, по традицији и погинуо. Ђ. Петровић, *Матаруге у касном средњем веку*, 99, 102. Топоними Љељенак можда чувају помен словенског божанства Љеља, сина богиње Ладе. М. Dragić, *Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu*, 43-62. Такође у питању је и локални назив за инсекта – јеленак, тако да постоји и та могућност.

¹⁰⁵ Topografska karta Plužine (129-4-1) 1: 25000.

¹⁰⁶ Topografska karta Pljevlja 2-4 (577-2-4) 1: 25000. За назив Кавала: М. Закић и Ј. Јовановић, *Ликовни, етнографски и литерарни извори о инструменту кавалу*, 13-14.

¹⁰⁷ Topografska karta Višegrad 3-4 (527-3-4) 1: 25000.

насеље Ковачевићи, Ковачић Стена, Градина (1380м) код Подврела, Громиле, Никоље брдо (853), Ђурђево брдо (672), Ступови.¹⁰⁸

Близу Тјентишта: лево од Сутјеске – Попов мост, десно- Гробље, Михољ-поље, Царев До (на Маглићу).¹⁰⁹

У Бистрици се издвајају: насеље Град близу Будња, узвишење Градина изнад насеља Братовчићи (817м), узвишење Градац (707м) преко Колунске реке. Узвишење Кулина (830м) изнад Бистрице реке, низводно од Миљевине, насеље Срботина у Виљачи, насеље Колун и насеље Подкулун (оба испод врха Гвозд 1336м) уз Колунску реку, насеље Татаровићи близу Подкулуна, Ковачев до и Ковачев поток, Крижевац, Ковача.¹¹⁰

Код Фоче: Ковачева Раван, насеље Туловићи, Крижевац (716 м), Градина на Мрављачи, Град (832 м), Градина (908 м), Крст (915 м) Градичка стена (809 м). У Дринаљеву или близини Фоче уз Дрину: Кујунџићи, у близини врх Градац (808м) код насеља Скравник (Миљевина). Лево од Дрине ту су и: Поповац, Градине код Габелића (570 м), Рибари (на Дрини), насеље Златари, Златија (1214 м), Илисија, а ка Палама и Рудине, Град (код Дураковића) (1053 м), Градина код Делијаша (1460 м), Крижавац, Влахов до, Гувништа, Ступари, Игришта, Крајско гробље, Босанске међе, Кременовац, Гвозд, Стругаовница, Копијева гора, Златне јаме, Влаиња, Ковачеве колибе, Краљичино гувно, Бањ-глава.¹¹¹

Топоними који информишу о историјској географији у жупи Горажде су: Градина код Ушановића (814м), Остружно, Ковачев крш и Ковачев до, насеље Градина, Храњен (насеље и поток) и Подхрањен, Копљари (насеље), Граци (насеље), Бањевине, насеље Влаховица и Влаховица брдо, масив Храњен (864м), насеље Подградина и Градина, насеље Штита, предео Градац (код Батковића), Краљевац. У долини Праче то су: Ковачићи (насеље код Нехорића), у близини Ковачева глава (963м) - ван жупе. Насеља Ковачевац, Крижевац, Каменица. На Јахорини-Градине (1506м), Градац (1333м), Крст, Градина (1362м) и Подграђе.¹¹²

Како се из приложеног може видети, у Горњем Подрињу јављају се називи који указују на постојање старијих насеља (Градина, Градац), веровања и црквену

¹⁰⁸ Topografska karta Višegrad 3-2 (527-3-2) 1: 25000.

¹⁰⁹ Topografska karta Tjentište 1-4 (129-1-4) 1: 25000.

¹¹⁰ Topografska karta Goražde 3-4 (526-3-4) 1:25000.

¹¹¹ Topografska karta Goražde 4-3 (526-4-3) 1:25000.

¹¹² Topografska karta Goražde 3-2 (526-3-2) 1:25000.

организацију (Крстац, Богомола), на делатности (Туловићи, Златари), догађаје (Бојиште, Бјежаније), личности (Суморова гора, Херцегове стране). Поједина се могу везати и за старије време (Дрина, Лим), или пак припадају каснијем добу, након средњег века (Кујунџићи. Пандурица). Евентуална рекогносцирања дате области допринела би њеном бољем познавању.

Закључна разматрања

Овом приликом сам у краткој форми изложио основе историјске географије средњовековног Горњег Подриња, уз одређене податке и о Полимљу, односно Пљевљском крају. То је још у раном средњем веку једна од средишњих српских области, која се касније брзо развија, а чији се значај не гаси. Распадом српског царства долази под власт Војиновића, а затим и Котроманића. Врхунац достиже за владавине породице Косача. Коначно у другој половини 15. века, дату област освајају Османлије и на територији исте формира се више нахија чије границе не одговарају у потпуности средњовековним.

Средњовековна област око горњег тока Дрине се називала *Дрина* и подразумевала је *жупу* и „*земљу*“ Дрину, која није укључивала и Вишеград. Жупа Дрина била је најзначајнија у овој области, простирала се састава Пиве и Таре до ушћа Бистрице у Дрину. Веома касно, ту је организована *земља* Дрина, коју су сем жупе Дрине чиниле и: Дринаљево, Гобза, Бистрица, Горажде и Прибуд. Што се тиче Сутјеске, у новије време отворено је питање да ли је жупа или предеона целина у оквиру Дринаљева, а као могућа жупа додаје се Пива. Такође истакнуто је и да је Осаница, имала и посебну улогу у средњем веку, те да је такође могла бити или предеона целина, или можда чак и жупа.

О насељености краја говори мноштво већих и мањих насеља, и градских и сеоских, познатих из писаних и материјалних извора, традиције. Међу оним значајним су: Соко, Вратар, Војтрнец, Тођевац, Козман, Ђурђевац, Јелеч, Самобор, Остروвица, Прилеп, Нови, Осанички, Жир, Осип... Насеља су повезана старим путевима, преко којих се одвијала жива трговина, а по значају се издваја такозвани Дрински пут. Као трговачки центри истичу се и Фоча и Горажде, Соко, Вратар, Тођевац, Јелеч, Тјентиште, Самобор, Устикотлина. Доминирало је хришћанство, односно православље, али постојала је и мрежа католичке црквене организације, услед пораста броја странаца, а паралелно и *црква босанска*.

Већина становништва се бавила пољопривредом и сточарством. Осим трговине присутне су и друге делатности: рударство и занатство, а постојале су и колоније страних трговаца у важнијим центрима са економском улогом. О тим делатностима, као и о насељености говори и старији слој топонимије, који неретко баштини и сећања на поједине личности, центре, цркве...

Посматрајући успон Горњег Подриња до јединствене самосталне области под Косачама, као и бројне прикупљене податке, о истој, важно је указати да ова територија треба да буде у будућности проучавана и детаљније. Увид у нове податке о овој територији пружиће вероватно даља истраживања Горњег Подриња, па и проучавања и систематизација писаних извора, а посебно материјалних остатака. Од користи би у будућности била и детаљнија историјско географска рекогностицирања.

Библиографија:

Скраћенице:

ЛССВ - Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999.

ИСН I – Историја српског народа, Београд, 1994.

Шћепан Поље - Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006), Беране: Свевиђе – манастир Заграђе 2010.

Извори:

Н. Šabanović, *Krajište Isa – bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

Литература:

В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.

А. Вејтић, *Stari trgovački putevi u donjem Polimlju*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXII-XXIII (1972- 1973) 163-189.

М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62.

М. Благојевић, *Подриње између српских средњовековних држава*, у: Дрина, Београд – Српско Сарајево 2005, 29-68.

М. Благојевић, *Захумско-херцеговачка епископија и митрополија : од оснивања до краја XIX века*, Београд, 2009.

М. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.

Д. Вујић, *Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine*, Sarajevo, 1982.

Д. Војводић, *Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче*, у: Шћепан Поље, 61-100.

М. Војновић, *Границе и жупе "земље" Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014) 17-32.

М. Динић, *Земље херцега светог Саве*, Глас Српске краљевске академије 182, Београд 1970. Прештампано у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 178 – 269.

М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26, Београд 1960.

М. Dragić, *Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu, 5 (оžujak 2012) 43-62 [Online]. Dostupno на: <https://hrcak.srce.hr/136243>.

Т. Живковић, *Пљеваљски крај у раном средњем веку : нека размишљања*, Гласник Завичајног музеја 2 (Пљевља 2001) 11-19.

Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000.

М. Закић и Ј. Јовановић, *Ликовни, етнографски и литерарни извори о инструменту кавалу на територији Србије и Македоније*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 49 (2013) 9-22.

К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1952.

Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.

Д. Којић, В. Palavestra, З. Кајмаковић, *Drina u doba Kosača*, Naše starine XIV-XV (1981) 107- 177.

Д. Ковачевић – Којић, *Градска насеља средњовековне Босне*, Сарајево, 1978.

П. Коматина, *Идентитет Дукљана према De administrando imperio*, ЗРВИ LI (2014) 33-46.

Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 4, 2009.

Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, редактор Синиша Мишић, Београд 2010.

А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник Матице Српске за славистику (1993) 105-126.

А. Лома, *Топономастичка шетња планином Таром*, Туристичка валоризација планине Таре, зборник скупа одржаног на Тари 25–26. јуна 2005. године, Београд: 27–37.

А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље : ка осмишљењу старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именословних образаца*, Београд, 2013.

М. Луковић, *Заједничка граница области Косача и области Бранковића јужно од реке Таре*, Балканика : годишњак Балканолошког института 35 (2004) 91-158.

М. Маловић-Ђукић, *Још једном о настанку нахије Пива*, у: Шћепан Поље, 2010, 151-158.

С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, 2-3 (1997), Београд 1999, 133-146.

С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник Историјског Архива Ваљева, 34 (2000), 41-52.

С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297 – 302.

S. Mišić, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th Century*, БИГ 1 (2010), 69-86.

С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш : Филозофски факултет, 2012 (Ниш : Scero print).

С. Мишић, *Средњовековна жупа Дабар између Србије и Босне*, Милешевски записи 10 (2014) 19-25.

С. Мишић, А. Фостиков, *Долина Радојне у средњем веку*, Милешевски записи 11 (Пријеполје 2016) 31-39.

С. Мишић, А. Фостиков, *Неколико натписа из Подриња*, Натписи и записи 1 (2015) 21-28.

Ј. Мргић, *Северна Босна, 13-16. век*, Београд, 2008.

З. Павловић, *Хидроними Србије*, Београд 1996.

Ђ. Петровић, *Матаруге у касном средњем веку*, Гласник цетињских музеја 10, Цетиње 1977, 95-129.

М. Поповић, *Соко град над Шћепан Пољем - замак са задужбинама Косача*, у: Шћепан Поље, 17-60.

F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba : (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*, Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969 (Beograd : "Branko Đonović").

М. М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, Београд, 2013. (докторска дисертација у рукопису, доступна на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8182/bdef:Content/get>).

М. Premović, *Trgovački putevi i trgovina u Srednjem i Donjem Polimlju u srednjem веку*, Acta Histriae 23-4 (2015) 696-701.

М. Premović, *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje*, Hercegovina : Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe 3 (2017) 99-115.

С. Томић, *Пива и Пивљани*, Београд, 1949.

С. Ферјанчић, *Дрина у праисторији и антици*, у: Дрина, Београд – Српско Сарајево 2005, 23-28.

Е. О. Filipović, Е. Kurtović, *Četiri bosanska Sokola*, Rad je objavljen i u: Pregled, god. LII, br. 1, januar – april 2011, 83–114, прештампан у : Грађанички гласник, 32/16, 201-222.

F. Curta, *The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian)*. In: F. Curta, *Text, context, history, and archaeology: studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Bucuresti, 2009, 367-392.

С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник Филозофског факултета у Београду 8-I (1964) 343-370.

С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1967.

С. Ћирковић, *“Насељени градови” Константина Порфириогенита и најстарија територијална организација*, Зборник радова Византолошког института (надаље ЗРВИ) 37 (1998) 9 – 32.

С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, у: Историја Плеваља, Пљевља 2009, 71-88.

Р. Ћук, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, Историјски часопис 34 (1988) 61-73.

Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959.

Р. Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb, 2009.

Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд : Туристичка штампа, 1974.

Карте:

Topografska karta Višegrad (527) 1:100000, Vojnogeografski institut, Beograd 1971.

Topografska karta Višegrad 3-2 (Međeđa) (527-3-2) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Višegrad 3-4 (Metaljka) (527-3-4) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Gacko 2-3 (Mratinje) (576-2-3) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Gacko 2-4 (Pivska planina-sever) (576-2-4) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Goražde 3-2 (526-3-2) 1:25000, Vojnogeografski institut, Beograd.

Topografska karta Goražde 3-4 (526-3-4) 1:25000, Vojnogeografski institut, Beograd.

Topografska karta Goražde 4-3 (Foča) (526-4-3) 1:25000, Vojnogeografski institut, Beograd.

Topografska karta Pivska planina-jug (129-4-2) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1980 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Plužine (Mratinje) (129-4-1) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1980 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Prijepolje (578) 1:100000, Vojnogeografski institut, Beograd 1971.

Topografska karta Pljevlja 2-4 (Otilovići) (577-2-4) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974 (II dopunjeno izdanje).

Topografska karta Tjentište 1-4 (Trbušće) (129-1-4) 1: 25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1980 (II dopunjeno izdanje).

Списак прилога:

- *Босна у 14. веку*, аутор: М. Благојевић, у: Група аутора: *Историјски атлас*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, 51.
- *Босна 1412. године*, аутор М. Благојевић, у: Група аутора: *Историјски атлас*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, 58.
- *Земље херцега Стефана Вукчића*, аутор С. Мишић, у: Група аутора: *Историјски атлас*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, 59

